

JOANNA ŻYTEK

KOMPOZYCYJNE PRZETASOWANIA I POWROTY

ROLF FIEGUTH, „*Sobie wielki*”. *O pięciu zbiorach lirycznych Franciszka Dionizego Książnina*, Instytut Badań Literackich Wydawnictwo, Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN 2018, ss. 379

DOI: <http://dx.doi.org/10.18290/rh.2019.67.1-12>

Wydana przez Instytut Badań Literackich PAN w 2018 roku książka Rolfa Fiegutha „*Sobie wielki*”. *O pięciu zbiorach lirycznych Franciszka Dionizego Książnina*, to kolejne spojrzenie uczonego na kompozycyjne ukształtowanie cyklu literackiego. Kwestie te interesują badacza od dawna, a jego zaangażowanie naukowe w tym obszarze przyczyniło się do rozpropagowania tego nurtu badań w polskim literaturoznawstwie, czego efektem jest między innymi seria publikacji zbiorowych, zatytułowanych *Wokół cyklu*¹. Pracom Rolfa Fiegutha, takim jak *Poezja w fazie krytycznej i inne studia z literatury polskiej* (2000) czy *Rozpierzchłe gałązki. Cykliczne i skojarzeniowe formy kompozycyjne w twórczości Adama Mickiewicza* (2002), zawdzięczamy także analizę kompozycyjną dzieł Mickiewicza, Norwida, Gombrowicza i innych wybitnych pisarzy polskich.

W tym przypadku badacz sięga po twórczość Książnina, od której, jak sam zaznacza w *Przeglądzie tematyki*, rozpoczynał swoje badania nad cyklicznością

Mgr JOANNA ŻYTEK – Katedra Literatury Oświecenia i Romantyzmu na Wydziale Nauk Humanistycznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II; joannazytek@gmail.com

¹ Wśród prac powstałych w ramach współpracy między Instytutem Badań Literackich PAN i Instytutem Filologii Polskiej Uniwersytetu w Białymstoku, wymienić można kolejno: *Cykl literacki w Polsce* (red. K. Jakowska, B. Olech i K. Sokołowska, Białystok 2001), *Cykl i powieść* (red. K. Jakowska, D. Kulesza i K. Sokołowska, Białystok 2004), *Semantyka cyklu. Cykl w muzyce, plastyce i literaturze* (red. M. Demska-Trębacz, K. Jakowska i R. Sioma, Białystok 2005), *Polski cykl liryczny* (red. K. Jakowska, D. Kulesza, Białystok 2008), *Cykle i cykliczność. Prace dedykowane Pani Profesor Krystynie Jakowskiej* (red. A. Kieźniński, D. Kulesza, Białystok 2010). Rolf Fieguth był pomysłodawcą i kierownikiem projektu *Europejski cykl poetycki: poetyka i historia gatunku „pochodnego”*.

dzieła literackiego. Dotychczas wydane liczne prace Fiegutha dotyczące śpiewaka Temiry, skupione były przede wszystkim na kompozycji i cyklizacji pojedynczych tomów wierszy Książnina, nawiązaniach do dziedzictwa epok minionych, a także komparatystycznych związkach w twórczości poety². W recenzowanej publikacji badacz zamierza omówić logikę rządzącą grupowaniem utworów w pięciu napisanych przez Książnina zbiorach: *Erotyki* (1779), *Carmina* (1781), *Wiersze* (1783), *Ody, czyli liryków 4 księgi z pierwszego tomu Edycji zupełnej* (1787) i *Liryki z Rękopisu Puławskiego Poezye ręką własną pisane* (1794-1976). Dodatkowo na warsztat bierze również cykl *Żale Orfeusza nad Eurydyką*, opublikowany dwukrotnie, w *Wierszach i Odach*.... Celem Fiegutha jest pokazanie, w jaki sposób zmienia się styl kompozycji i ukształtowania poszczególnych wierszy w wymienionych tomach. Autor zapowiada, że każdemu z nich poświęci osobny rozdział (części 2-6), oddzielnie omawiając cykl *Żale Orfeusza nad Eurydyką* (część 7) – to właśnie analizowane chronologicznie cykle Książnina kształtują kompozycję książki, co daje jednocześnie pretekst do pokazania przemian zachodzących w twórczości poety.

Kluczowe założenie przyjęte przez Fiegutha opiera się na obserwacji, że Książnin w obsesyjny wręcz sposób dążył do udoskonalania kompozycji nie tylko poszczególnych tomów, ale też wierszy. Zdaniem badacza to właśnie tego typu ingerencje poety wyróżniają go na tle innych pisarzy okresu stanisławowskiego. Rzecz jasna badacz nie zadowala się samą konstatacją takiego stanu rzeczy: interesują go także relacje między kompozycją całego zbioru a kompozycją pojedynczych utworów Książnina oraz specyfika działań autora *Erotyków* w kontekście oświeceniowych norm kształtowania wiersza i całego zbioru poetyckiego. Już *Przegląd tematyki* zamieszczony przez Fiegutha na początku recenzowanej książki hasłowo zarysowuje najważniejsze – zdaniem autora – elementy łączące poszczególne cykle, wymieniając wśród nich między innymi wątki i motywy charakterystyczne dla całej twórczości śpiewaka Temiry.

Wreszcie, jak zapowiada przywołany przed chwilą *Przegląd tematyki*, badacza interesować będzie także tradycja literacka, z której czerpie Książnin, jego miejsce wśród polskich poetów oświeceniowych oraz „miejsca wspólne” łączące dzieło

² W zakończeniu książki umieszczony jest wykaz wcześniejszych publikacji Fiegutha o Książninie, do których nawiązują niektóre rozdziały książki. Wśród tych prac warto wskazać między innymi: *O kompozycji cyklu F.D. Książnina „Żale Orfeusza nad Eurydyką”* (1783), przeł. T. Jeż, [w:] TENŻE, *Poezja w fazie krytycznej*, Warszawa 2000, s. 99-125; TENŻE, *Intertekstualność i kompozycja cykliczna. Anakreont, Horacy i Kochanowski w Erotykach F.D. Książnina*, [w:] *Cykle i cykliczność...*, s. 236-248; TENŻE, „Nie udźwignął Eurydyki”. „Żale Orfeusza” Franciszka Dionizego Książnina na tle starszych tradycji, „Wiek Oświecenia” 2014, t. 30: *Bliskie z daleka*, s. 77-100; TENŻE, *Twórczość Franciszka Dionizego Książnina w kontekście komparatystycznym. Pomysły i kwestie otwarte*, „Wiek XIX”. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza 7 (L) 2015, s. 407-428.

Żalów Orfeusza... z twórczością autorów mu współczesnych. Już w tym momencie podkreślić więc należy, że książka Fiegutha stanowi pierwsze tak wszechstronne ujęcie kwestii kompozycji i cykliczności w polskiej literaturze oświeceniowej, zarówno tej dotyczącej Franciszka Dionizego Książnika, jak i innych autorów tego okresu³.

Fieguth z szacunkiem odwołuje się do klasycznych studiów poświęconych oświeceniowemu poecie, w tym do prac Wacława Borowego⁴, Teresy Kostkiewiczowej⁵, Mieczysława Klimowicza⁶, Andrzeja Krzysztofa Guzka⁷, traktując z większym dystansem bardziej współczesne opracowania. Zwłaszcza publikacje Teresy Kostkiewiczowej są dla autora ważnym punktem odniesienia przyczyniającym się do zaprezentowania nowego spojrzenia na pewne kwestie związane z poetyką wierszy Książnika, na przykład te dotyczące wzniosłości czy wewnętrznej struktury *Żalów Orfeusza nad Eurydyką*, uznanych przez Kostkiewiczową za swobodny zbiór wierszy w klasycznej już dziś monografii *Książnik jako poeta liryczny*⁸.

Najważniejsze dla wywodu Fiegutha jest spostrzeżenie u śpiewaka Temiry nietypowej dla innych poetów polskiego oświecenia koncentracji na kompozycyjnym ukształtowaniu tomów poetyckich. Odwołując się do poetek z czasów stanisławowskich, zauważa Fieguth, że o ile określają one normy i konwencje dotyczące ukształtowania poszczególnych wierszy, o tyle niewiele miejsca poświęcają na omówienie ukształtowania cyklu poetyckiego, stąd rozwiązania, jakie mogli stosować w tym zakresie twórcy, mogły być bardzo śmiałe, z czego chętnie korzystał Książnik. Autor wskazuje też na ciekawą prawidłowość, iż każdy ze zbiorów poezji Książnika w założeniu samego poety miał być zwieńczeniem jego twórczości, odwołując jednocześnie aspiracje tomu poprzedniego, co wiązało się z dużym autokrytycyzmem autora względem napisanej uprzednio poezji. Książnik zmieniał zarówno treść swoich liryków, tworząc ich nowe warianty, jak również ingerował w ich ułożenie kompozycyjne w obrębie zbioru.

---

³ Tematykę cykliczności w literaturze polskiego oświecenia podejmują także pojedyncze artykuły Marcina Cieńskiego (*Kompozycja „Sielanek” Adama Naruszewicza*), Tomasza Chachulskiego (*O cyklu „Sielanek” Franciszka Karpińskiego*) czy Józefa Tomasza Pokrzywniaka (*„Fraszki” Jana Kochanowskiego i „Bajki” Ignacego Krasickiego – miejsca wspólne i miejsca różne*), zebrane w tomie *Od Kochanowskiego do Mickiewicza. Szkice o polskim cyklu poetyckim*, red. B. Kuczera-Chachulska, Warszawa 2004.

⁴ Por. W. BOROWY, *W cypryjskim powiecie* [1936], [w:] TENŻE, *Studia i rozprawy*, t. I, Wrocław 1952, s. 77-108.

⁵ Por. T. KOSTKIEWICZOWA, *Książnik jako poeta liryczny*, Wrocław 1971.

⁶ Por. M. KLIMOWICZ, *Oświecenie*, Warszawa 1975, s. 296-331.

⁷ Por. A.K. GUZEK, *Franciszek Dionizy Książnik*, [w:] *Pisarze polskiego Oświecenia*, t. I, red. T. Kostkiewiczowa, Z. Goliński, Warszawa 1992, s. 567-609.

⁸ Por. T. KOSTKIEWICZOWA, *Książnik...*, s. 71.

Omawiając kolejne tomy poezji Książnina, zawsze przygląda się Fieguth relacjom analizowanych tekstów do tych zawartych w zbiorze je poprzedzającym, wskazując na ciekawą prawidłowość, jaką jest aluzyjna autokrytyka wcześniejszego dorobku. Obserwuje zmiany, jakim podlega ukształtowanie stylistyczne tekstów, od rokokowych *Erotyków* zaczynając, przez nacechowane autobiograficznie *Carmina*, po sentymentalne *Wiersze* i utrzymane w wysokim stylu *Ody*, skonstrastowane z wierszami w stylu „lekkim”. Wyjątkiem są *Liryki*, które, zdaniem badacza, choć nawiązują do poprzednich tomów, nie mają krytycznego odniesienia do własnej przeszłości poetyckiej.

Na przykładzie kompozycji *Liryków* pokazuje Fieguth spójność twórczości Książnina. Szczególne miejsce przypisuje księdze szóstej, oddzielającej wiersze ułożone zgodnie z zasadą retrospekcji od utworów sklasyfikowanych chronologicznie, przedstawiających w warstwie fabularnej zbliżanie się upadku Rzeczypospolitej. Wyrażna jest również, jak pisze, tendencja do zestawiania „lekkiego” finału księgi poprzedniej *Liryków* z wzniosłymi utworami, które inicjują kolejną księgę, a także swobodnego przeplatania tych dwóch typów wiersza w obrębie poszczególnych ksiąg.

Ze szczególną dokładnością analizuje badacz cykliczność *Erotyków*. Wprowadza przy tej okazji pojęcie „pierwiastek *quasi*-narracyjny”, który rozumie jako liryczne nawiązanie do epickiej opowieści, kształtujące Książninowy cykl poetycki. Co więcej, badacz dostrzega, że wątki *quasi*-narracyjne zostały przez poetę zhierarchizowane i skupione w *Erotykach* wokół postaci Wenery. Inne, istotne postaci będące katalizatorami owej *quasi*-narracyjności, to Kupidyn oraz „pani nimf wiślańskich”, Temira, utożsamiana przez Książnina z Izabelą Czartoryską. Fieguth wydobywa też i analizuje serię wierszy poświęconych Korynnie, które odgrywają istotną rolę w strukturze semantycznej cyklu. Jak zauważa, choć seria ta liczy jedynie 17 utworów, to jednak są one umieszczone w miejscach szczególnie ważnych dla kompozycji dzieła (na początku lub na końcu) oraz tworzą pewną spójną całość ze względu na poruszaną problematykę. Fieguth omawia przy okazji przekształcenia zachodzące w tożsamości bohaterów występujących w wierszach Książnina, wskazując, że nigdy nie mamy pewności, czy bohaterowie noszący to samo imię są za każdym razem inną czy tą samą osobą w świecie cyklu. Nieco podobnie jest w przypadku podmiotu lirycznego, zwanego przez Fiegutha „podmiotem cyklicznym”: podmiotem *Erotyków* jest Anakreont, ale też przyjaciel Książnina, Franciszek Zabłocki. Zatem podmiot liryczny Książninowego cyklu ma tendencję do zwielokrotniania i rozszczepiania. Zapowiada to, zdaniem uczonego, romantyzm. Dodajmy na marginesie, że nie jest to jedyny moment, w którym autor zauważa u Książnina pierwiastki nadchodzącej epoki. W nieco podobnej

perspektywie można interpretować na przykład spostrzeżenia badacza na temat nielinearności czasu oraz mityzacji przestrzeni w *Erotykach*.

Niektóre teksty Książnina, takie jak *Żale Orfeusza nad Eurydyką* były wznawiane, nieznacznie różniąc się między sobą. W końcowym rozdziale 7 części badacz zestawia wszystkie trzy wersje *Żalów...* z 1783, 1787 i 1796 roku, interpretując je na tle tradycji *Metamorfoz* Owidiusza, *Hymnów Orfickich* i *Trenów* Kochanowskiego. Poszczególne redakcje różni obszerność tekstu oraz nadawane lub usuwane przez Książnina tytuły i przypisy. Za najkorzystniejszą wersję uznał Fieguth wariant ostatni, wskazując jednocześnie na niezwykle przywiązanie poety do tego tekstu, poddawanego tak częstym przeróbkom i wznowieniom.

W swoich rozważaniach na temat poszczególnych tomów liryków Książnina często odwołuje się Fieguth do pojęcia „stylu kompozycyjnego”. Ów styl współtworzą między innymi wybór tematów oraz form wierszy, obszerność tomu, pogrupowanie, a także ponumerowanie utworów. Za „cykl cyklów”, swoją objętością przypominający kompozycje z renesansu lub baroku, uznaje *Erotyki*, składające się z 10 ksiąg. Po cztery rozdziały mają następujące po nich zbiory (*Carmina*, *Wiersze* i *Ody*), które z kolei nawiązują do kompozycyjnych wzorców antycznych lub twórczości Kochanowskiego. *Liryki* to kolejny powrót do 10 ksiąg, z czego ostatnia zawiera najnowszą edycję *Żalów...* (w sumie 13 ksiąg), a swoją monumentalnością przypomina kompozycję rodem z baroku, podobnie jak w przypadku *Erotyków*. Jak widzimy na podstawie skrupulatnych zestawień uczonego, style kompozycyjne u Książnina ulegają ciągłemu przetasowaniu i powracaniu w nowych odsłonach oraz podejmowanych tematach.

Tym, co łączy poszczególne cykle wierszy oświeceniowego poety, są podejmowane przez niego motywy, wątki i dylematy, spajające problematykę poszczególnych tomów. Fieguth wspomina o kilku ważnych dla Książnina obszarach tematycznych. Jednym z nich są zagadnienia patriotyczno-polityczne. Pojawiają się one już w *Erotykach*, pomimo dominującej w nich tematyki miłosnej. Co znamienne, wątek niewoli dotyczy zarówno braku niezależności politycznej, związanej z obecną sytuacją kraju, jak również zniewolenia wewnętrznego. Tematy te powracają w zbiorze *Carmina*, dominując od początku drugiej księgi, a także w *Lirykach*. Badacz zauważa również tendencję poety do łączenia wątków erotycznych i melancholijnych. Zwłaszcza te ostatnie uznaje za bardzo ciekawe i dotychczas nie dość opracowane w literaturze przedmiotu. Innym istotnym motywem ważnym dla całej twórczości Książnina jest, zdaniem uczonego, moment poetyckiej inicjacji oświeceniowego poety, wywołany melancholią, szczególnie wybrzmiewający w tomie *Carmina*. Ciekawa jest obserwacja badacza dotycząca zmiany roli przyrody u Książnina – w czterech pierwszych tomach budująca anakreontyczne

tło, zaczyna w *Lirykach* korespondować z bieżącymi wydarzeniami historycznymi i pogłębiającą się chorobą poety. Z kolei element metapoetycki, mówiący o roli i zadaniach poety, który był traktowany marginalnie w poprzednich tomach, staje się ważną dominantą kompozycyjną w *Odach...*, zaś tematykę religijną szczególnie akcentowały *Liryki*. Wskazywana przez Fiegutha „rozrastająca się semantyka motywów”, rozszerza pole jego zainteresowań do zagadnień tematologicznych. Jak pamiętamy, taką metodę aplikował badacz także w tomie *Rozpierzchłe gałązki...*

Wreszcie autor próbuje odpowiedzieć na pytanie o rangę i miejsce Książnina w polskiej literaturze. Niewątpliwym wnioskiem, który nasuwa się po uważnej lekturze książki Fiegutha, jest ukazany w niej rozwój twórczości oświeceniowego poety, widoczny od *Erotyków* po *Liryki*. Nietrudno zgodzić się z uczonym, że twórca dojrzewa z każdym kolejnym tomem, coraz rozważniej dobierając do planowanych cykli poszczególne utwory oraz układając je w stosowną całość, połączoną wspólnym stylem kompozycyjnym. Za cechę wyróżniającą Książnina uznaje także badacz umiejętność operowania motywami, które nawiązują nie tylko do tekstów dawniejszych, ale również zapowiadają epoki następne, przez co twórczość poety staje się wewnątrznie spójna. Tematy te i motywy czerpie Książnin od autorów dawnych, między innymi Horacego, Owidiusza, Wergilego, Anakreonta i Teokryta, a także rodzimych twórców: Jana Kochanowskiego, Adama Naruszewicza, Grzegorza Piramowicza, Ignacego Krasickiego, Stanisława Trembeckiego czy Franciszka Karpińskiego. Praca Fiegutha dostarcza wielu przykładów na to, jak różnorodna była twórczość Książnina, łączącego elementy rokokowe, barokowe, sentymtalne i klasycystyczne, a także te stanowiące reminiscencję baroku oraz zapowiadające romantyzm.

Wśród miejsc wspólnych między Książninem i innymi polskimi poetami szczególnie wyraźnie wskazuje Fieguth Książninowe nawiązania do Jana Kochanowskiego⁹. Jego obecność widoczna jest w *Erotykach*, w których badacz dostrzega analogiczną pozycję i numerację utworów o podobnej tematyce w obrębie zbioru jak w *Erotykach* poety z Czarnolasu. Z kolei *Carmina* dostarczają przykładów nie tylko na oddziaływanie Kochanowskiego, ale też wybitnych poetów współczesnych Książninowi (między innymi Karpińskiego, któremu dedykował łaciński przekład *Trenów*, swojego przyjaciela Zabłockiego, Bohomolca, Załuskiego, Naruszewicza i innych). Przy tej okazji dokonuje Fieguth także interesującego, syntetyzującego zestawienia twórczości Książnina i Karpińskiego, unaoczniając paralele pomiędzy wybranymi utworami najwybitniejszych polskich sentymtalistów.

---

⁹ Wcześniej o związkach Książnina i Kochanowskiego pisał między innymi Wacław Borowy – *O poezji polskiej w wieku XVIII*, Warszawa 1978, s. 254.

Walorem książki Fiegutha jest także to, że sygnalizuje ona interesujące a dotąd nieopisane miejsca w twórczości Książnina. Jednym z nich, podjętym przez badacza przy okazji *Erotyków*, są nawiązania do Petrarcki. Badacz dyskutuje tu z utrwalonym w literaturze przedmiotu przekonaniem, jakoby oświecenie stroniło od inspirowania się twórcą *Canzoniere*, pokazując na przykładzie cyklu Książnina punkty wspólne. Są nimi między innymi zbliżona objętość cyklu oraz obecność i znaczenie podobnych motywów, takich na przykład jak łyż. Fieguth wskazuje, że analiza petrarkizmów może mieć znaczenie także na poziomie budowy cyklu jako współtworząca ów „styl kompozycyjny”, o którym była tu mowa wcześniej.

Innym, wskazywanym przez Fiegutha tematem, który wymaga dalszych badań, jest melodyjność wierszy Książnina, która, zdaniem badacza, miałyby wynikać z jego znajomości języka ruskiego¹⁰. Jest to wątek niewątpliwie zasługujący na bardziej pogłębioną uwagę.

Interesujący wydaje się także, niepodejmowany wcześniej w literaturze przedmiotu, temat symboliki masońskiej w twórczości Książnina, wyrażający się – jak próbuje pokazać badacz – między innymi w opisanych przez poetę kształtach ogrodów angielskich Powązek i Puław.

Podsumowując należy stwierdzić, że książka Rolfa Fiegutha w systematycznej i całościowy sposób omawia kompozycję poszczególnych zbiorów Książnina, odwołując się do kontekstu biograficznego i literackiego, jak również ówczesnej sytuacji politycznej i społecznej. Badacz zrealizował postawione przez siebie cele, ukazał przemiany wprowadzone przez twórcę w poszczególnych tomach jego twórczości, dokumentując je licznymi przykładami, dokonał analizy ewolucji stylistycznej tych utworów, wskazał, czym różnią się poszczególne edycje tych samych wierszy, a także nakreślił miejsca wspólne wszystkich analizowanych zbiorów lirycznych. Formułując swoje obserwacje, odniósł się do dotychczasowych badań, jak również wprowadził nowe propozycje odczytań, często sytuujące Książnina jako poetę wyprzedzającego swoją epokę. Książnin Fiegutha to przede wszystkim mistrz przetasowań kompozycyjnych, w których poszczególne wiersze powracają udoskonalone i wzbogacone o nowe rozwiązania, połączone przewijającymi się wciąż motywami. Badacz ukazuje nam poetę różnorodnego (kompozycyjnie i stylistycznie), a jednocześnie spójnego, na stałe wpisującego się w Parnas najwybitniejszych twórców polskiej literatury.

---

¹⁰ Melodyjność twórczości Książnina jest wyraźnie widoczna zwłaszcza w jego twórczości operowej, na przykład w *Troistym weselu* pojawia się pieśń śpiewana w języku ruskim, oparta na autentycznym utworze, wprowadzonym w celach stylizacyjnych.